

The right to adequate housing for the elderly from the perspective of jurisprudence and human rights

Ebrahim Somi¹

Abolfazl Ranjabari*²

Mir Sajjad Saied Mosavi³

Received date: 2025/01/05

Acceptance date: 2025/03/16

Extended abstract

Introduction: The global aging phenomenon, with projections indicating that the elderly population will exceed two billion by 2050, necessitates urgent attention to the right to adequate housing as a cornerstone of human dignity. This study investigates this right through the dual frameworks of Islamic jurisprudence and international human rights law. Islamic principles such as human dignity (*karama*), justice (*Adl*), and the prohibition of harm (*la zarar*) establish housing as both a physical necessity and a spiritual sanctuary. Concurrently, international instruments like the International Covenant on Economic, Social and Cultural Rights (ICESCR) and the European Social Charter emphasize security of tenure, affordability, and cultural adequacy as essential components of housing rights. Despite these shared ethical foundations, systemic challenges including poverty, age-based discrimination, and forced evictions persist, demanding cohesive policy interventions.

Methodology: Employing a descriptive-analytical and comparative approach, this study synthesizes Islamic sources (Quran, *ḥadīth*, and *qawā'id fiqhiyya*) with international legal instruments. Islamic jurisprudence is analyzed through principles such as *lā zarar* (no harm), *'adl* (justice), and *tamkin* (empowerment), while international frameworks are examined via treaty provisions, General Comments, and UN reports. The comparative analysis identifies convergences and divergences between Islamic and human rights perspectives, focusing on state obligations, institutional mechanisms, and socio-cultural adequacy.

Results: The analysis identifies significant alignment between Islamic jurisprudence and international human rights frameworks in recognizing the right to adequate housing for the elderly, albeit through distinct conceptual and operational approaches. In Islamic jurisprudence, the right is rooted in principles such as human dignity (*karāma*), derived from Quranic injunctions (e.g., Q17:70) that emphasize the inherent honor of all individuals. Juristic principles like *lā zarar* (prohibition of harm) and *'adl* (justice) obligate states and communities to prevent homelessness and ensure equitable access to housing. For

¹. Ph.D. Student in Public Law, Tabriz Branch, Islamic Azad University, Tabriz, Iran. Ebrahim.somi@gmail.com

². *Assistant Professor, Department of Public Law, Tabriz Branch, Islamic Azad University, Tabriz, Iran. (Corresponding Author) A.ranjabari1348@yahoo.com

³. Associate Professor of Public Law, Department of Basic Sciences, Faculty of Paramedicine, Tabriz University of Medical Sciences, Tabriz, Iran. Mosavi_saied@yahoo.com

instance, prophetic traditions stress the importance of spacious, secure, and accessible dwellings, while classical legal texts link housing adequacy to spiritual well-being and social stability.

International frameworks, including the ICESCR and the European Social Charter, prioritize security of tenure, affordability, and cultural adequacy as core elements of housing rights. The CESCR's General Comment No. 4 (1991) explicitly defines adequate housing as encompassing legal protections against forced evictions, access to essential services, and affordability relative to income. However, systemic challenges persist: aging populations face disproportionate risks of poverty, discriminatory housing policies, and inadequate infrastructure, particularly in developing nations. The UN Independent Expert on Older Persons (2022) highlights that elderly women and rural populations are especially vulnerable due to gaps in legal protections and socio-economic marginalization.

Notably, Islamic jurisprudence emphasizes familial and communal responsibilities (e.g., nafaqa, or financial support for dependents) alongside state duties, whereas international frameworks place greater emphasis on governmental accountability through legislation and resource allocation. Both systems converge in condemning forced evictions and advocating for dignity-preserving housing solutions. Divergences arise in enforcement mechanisms, with Islamic law leveraging religious endowments (waqf) for housing support, while international norms rely on institutionalized welfare systems. Key barriers to realizing this right include insufficient subsidies, age-insensitive urban planning, and weak legal safeguards against exploitation. For example, elderly individuals in informal settlements often lack access to clean water and sanitation, exacerbating health risks a challenge underscored in WHO guidelines (2018) and Islamic teachings on hygiene and communal welfare.

Conclusion: The study underscores the critical imperative of harmonizing jurisprudential principles and legal maxims (qawā'id fiqhiyya) from Islamic law with international human rights standards to address systemic housing inequities faced by aging populations. Both frameworks converge in recognizing adequate housing as a fundamental right intrinsic to human dignity, yet diverge in their operational mechanisms. Islamic jurisprudence, anchored in binding legal principles such as human dignity (karāma), justice ('adl), and prohibition of harm (lā zarar), mandates communal, familial, and state obligations to ensure housing security. International instruments, notably the ICESCR, prioritize state accountability through legislative protections, affordability measures, and safeguards against forced evictions.

Governments must adopt multifaceted strategies to bridge these frameworks. This includes enacting anti-discrimination laws to combat age-based marginalization, expanding subsidy programs for low-income elderly populations, and integrating culturally sensitive designs into urban planning such as accessible infrastructure and multigenerational housing models. Jurisprudential mechanisms, including endowments (waqf), should be leveraged as legally enforceable tools to supplement public funding and ensure sustainable housing solutions. Legal reforms are equally vital to fortify protections against exploitative practices, particularly for vulnerable groups like elderly women and rural communities.

International cooperation remains pivotal to sharing best practices, particularly in adapting policies to demographic shifts and resource constraints. Future research should explore comparative models of elderly housing provision, emphasizing the role of Islamic legal institutions in advocacy and the efficacy of binding legal frameworks. Ultimately, transforming societal perceptions of aging from viewing the elderly as burdens to rights-bearing individuals is essential to fostering inclusive societies. Institutionalizing elderly rights within enforceable legal systems, informed by Islamic jurisprudential principles and global human rights norms, will be decisive in achieving equitable housing outcomes for this rapidly growing demographic.

Keywords: Human rights; Aging; Right to adequate housing; Government Obligations; Islamic jurisprudence.

حق بر مسکن مناسب سالمندان از منظر فقه و حقوق بشر

ابراهیم صومی^۱ ابوالفضل رنجبری^{۲*} میر سجاد سید موسوی^۳

تاریخ دریافت: ۱۴۰۳/۱۰/۱۶

تاریخ پذیرش: ۱۴۰۳/۱۲/۲۶

چکیده

زمینه و هدف: این مقاله باهدف بررسی «حق بر مسکن مناسب سالمندان» در چارچوب اسناد بین‌المللی حقوق بشر و دیدگاه اسلام، تدوین شده است. باتوجه به پدیده جهانی سالمندی و پیش‌بینی افزایش جمعیت سالمندان تا سال ۲۰۵۰، تأمین مسکن مناسب به‌عنوان یک ضرورت برای حفظ کرامت، استقلال و سلامت این گروه آسیب‌پذیر مطرح است. مطالعه حاضر می‌کوشد با تحلیل مبانی اسلامی و اسناد بین‌المللی، تعریف، چالش‌ها و راهکارهای تحقق این حق را شناسایی کند. اهمیت موضوع ناشی از لزوم پاسخگویی به نیازهای جمعیت روبه‌رشد سالمندان و تضمین حقوق انسانی آنان در جوامع مختلف است.

روش تحقیق: روش تحقیق، توصیفی - تحلیلی و تطبیقی است که با بررسی متون اسلامی (شامل قرآن، روایات و قواعد فقهی) و اسناد بین‌المللی (مانند میثاق حقوق اقتصادی، اجتماعی و فرهنگی، منشور اجتماعی اروپا و برنامه‌های سازمان ملل) انجام شده است. داده‌ها از طریق تحلیل محتوای منابع مذکور استخراج و با رویکردی مقایسه‌ای، نقاط اشتراک و افتراق دیدگاه اسلام و نظام‌های حقوقی بین‌الملل بررسی شده‌اند. یافته‌ها و نتایج: یافته‌ها نشان می‌دهد حق بر مسکن مناسب در اسلام با تأکید بر قواعدی مانند کرامت انسانی، عدالت و لا ضرر و در اسناد بین‌المللی با عناصری چون امنیت تصدی، دسترسی به خدمات، مقرون به‌صرفه بودن و کفایت فرهنگی تعریف می‌شود. چالش‌های اصلی شامل فقر، تبعیض سنی، نبود سیاست‌های حمایتی و اخراج‌های اجباری است. دولت‌ها موظف‌اند با تدوین قوانین ضد تبعیض، تأمین مسکن یارانه‌های و بهبود زیرساخت‌ها، این حق را تضمین کنند. همکاری بین‌المللی و بهره‌گیری از ظرفیت‌های دینی مانند وقف به‌عنوان راهکارهای مکمل پیشنهاد شده‌اند. این مطالعه بر ضرورت تغییر نگرش به سالمندی و اولویت دادن به سیاست‌های یکپارچه برای تحقق حقوق سالمندان تأکید دارد.

واژگان کلیدی: حقوق بشر، سالمندی، حق بر مسکن مناسب، تعهدات دولت، فقه اسلامی.

Ebrahim.somi@gmail.com

A.ranjbari1348@yahoo.com

Mosavi_said@yahoo.com

^۱ دانشجوی دکتری حقوق عمومی، واحد تبریز، تبریز، دانشگاه آزاد اسلامی تبریز، ایران.

^{۲*} استادیار گروه حقوق عمومی، واحد تبریز، دانشگاه آزاد اسلامی، تبریز، ایران (نویسنده مسئول).

^۳ دانشیار حقوق عمومی، گروه علوم پایه، دانشکده پیراپزشکی، دانشگاه علوم پزشکی تبریز، تبریز، ایران.

مقدمه

سالمندی جمعیت یکی از مهم‌ترین چالش‌هایی است که جهان در قرن بیست و یکم با آن مواجه است علی‌رغم اینکه سالمندان اقلیت نسبتاً کوچکی (حدود ۷٪ از جمعیت جهان) را تشکیل داده‌اند اما به جهت رشد سریع تعداد و نسبت جمعیت سالمند در سراسر جهان و چالش‌های بزرگ اجتماعی و سیاسی متأثر از آن از اهمیت ویژه‌ای برخوردارند پیش بینی می‌شود تا سال ۲۰۵۰ جمعیت سالمند از تعداد کودکان زیر ۵ سال پیشی گرفته و به دو میلیارد نفر برسد که در این صورت بیش از ۲۰ درصد جمعیت جهان را سالمندان تشکیل خواهند داد. واز این میزان تقریباً ۶۲ درصد سهم کشورهای درحال توسعه خواهد بود. در بین سالمندان نیز، سالمندان بالای ۸۰ سال سریع‌ترین رشد جمعیت را خواهند داشت. پدیده جهانی سالمندی جمعیت، متأثر از افزایش امید به زندگی و کاهش نرخ باروری می‌باشد (مرگت، ۲۰۱۱).^۱

به موازات تغییر ساختار جمعیت جهان، کشور ما ایران نیز دچار تغییرات جمعیتی خواهد شد و پیش‌بینی می‌شود تا سال ۲۰۵۰ میلادی بیش از یک سوم جمعیت کشور را جمعیت سالمند تشکیل دهد (سازمان جهانی بهداشت، ۲۰۱۵).^۲ عوامل متعددی نظیر سطح توسعه یافتگی و رفاه جوامع، ساختارهای سیاسی، اقتصادی، اجتماعی، فرهنگی و جغرافیایی نقش مؤثری در تعیین سن سالمندی دارند. به طور کلی، تعریف سالمندی از دو مؤلفه «سن تقویمی» و «رویکرد ویژگی‌ها» ناشی می‌شود. «سن تقویمی» سالمندی را بر اساس ۶۰ یا ۶۵ سال تعریف می‌کند. مطالعات اخیر تأکید دارند که بیشتر باید ویژگی‌های افراد مبنا قرار گیرد که بسته به زمان و مکان متفاوت خواهد بود. این دیدگاه که به‌عنوان «رویکرد ویژگی‌ها» شناخته می‌شود، فرد سالمند را کسی تعریف می‌کند که ۱۵ سال از امید به زندگی وی باقی مانده باشد. در این رویکرد سالمندی به‌عنوان پدیده‌ای چندبعدی در نظر گرفته می‌شود که ویژگی‌های افراد سالمند را در مقایسه با جوانان می‌سنجد، بدون اینکه آنان را به‌عنوان سربر جامعه معرفی کند (میتونگا و شیلونگا، ۲۰۲۱).^۳

سازمان بهداشت جهانی (WHO) سالمندی را به‌عنوان «فرایند تغییر پیش‌رونده در ساختارهای بیولوژیکی، روانی و اجتماعی افراد» تعریف می‌کند (کورتیس، ۲۰۱۲).^۴ در گزارشی که سازمان بهداشت جهانی در سال ۲۰۰۲ منتشر کرد، سن ۶۰ سالگی به‌عنوان استاندارد جهانی سالمندی تعیین شد. (دهقان بنادکی، ۲۰۲۳) در قطعنامه‌ها و گزارش‌های فنی شوراها و گروه‌های کاری سازمان ملل و نظریه عمومی شماره ۶ کمیته حقوق اقتصادی، اجتماعی و فرهنگی سن ۶۰ سالگی را به‌عنوان مبنای سالمندی قرار داده‌اند (میرکین و وین برگر، ۲۰۰۰).^۵ مرکز آمار ایران در سرشماری نفوس و مسکن در سال ۱۳۹۵ سن تقویمی ۶۰ سال را به‌عنوان سن سالمندی تعریف کرده است (دهقان بنادکی، ۲۰۲۳). قرآن دوران عمر انسان‌ها را با عناوینی چون شیخ، شبیب، عجز، کهل، کبر، ارذل العمر، اسفل سافلین، الخوالف، القواعد من النساء، الضعفاء بیان می‌کند. احترام و کرامت سالمندان در همه حال مورد تأکید بزرگان اسلام بوده است (افشاری، ۱۳۹۴، ص ۸۲). با ظهور علائم عجز و ناتوانی در دوره سالمندی برخی از تکالیف از آن‌ها برداشته می‌شود و بر نزدیکان آنان چون فرزندان، نوه‌ها، خویشاوندان مستطیع و والیان حکومتی تکلیف می‌شود که از آنان مراقبت نمایند.

آبراهام مازلو نیاز انسان‌ها را به پنج دسته تقسیم کرده است: نیازهای زیستی، امنیتی، اجتماعی، احترام و خودشکوفایی. خوراک، پوشاک، مسکن، خواب و خانواده در نیازهای زیستی طبقه‌بندی می‌شوند (رضائیان، ۱۳۷۹: ۱۰۴-۱۱۱) که مسکن همیشه یکی از ضرورت‌های اساسی بشر بوده است.

برآوردها نشان می‌دهد در جهان حدود ۱۰۰ میلیون نفر بی‌خانمان وجود دارد (مرکز اسکان بشر سازمان ملل، ۲۰۰۹).^۶ تأثیر و تأثر حقوق بشر از همدیگر تعمق در بازشناسی این حقوق و مطالعه به‌صورت یک منظومه کلی را موجب شده و مطالعه تأثیرات بی‌خانمانی و فقدان مسکن مناسب در تحقق سایر حقوق بشر در برنامه سازمان‌ها و فعالان حقوق بشر قرار گرفته است. «در تأثیر مسکن مناسب بر سایر حقوق بشر می‌توان گفت؛ بدون مسکن مناسب، امنیت، شغل، سلامت و آموزش با مشکل مواجه می‌شوند و خشونت و اختلال در حریم خصوصی و روابط اجتماعی افزایش

¹ Mégret² World Health Organization³ Mitonga & Shilunga⁴ Courtis⁵ Mirkin & Weinberger⁶ United Nations Centre for Human Settlements (UNCHS) (Habitat)

می‌یابد(فتر کمیساریای عالی حقوق بشر سازمان ملل متحد، ۲۰۰۹).^۱ در این میان سالمندان و گروه‌های آسیب‌پذیر اغلب در شرایط اسفناک و بدون حمایت‌های کافی زندگی می‌کنند و جنگ‌ها و حوادث طبیعی به این شرایط بد دامن می‌زنند. مدافعان حقوق بشر تلاش می‌کنند تا با همکاری دولت‌ها و سازمان‌های محلی مسکن مناسب را برای حاشیه‌نشینان و گروه‌های آسیب‌پذیر تأمین کنند. با وجود تأکید مکرر جامعه برای صیانت از حق بر مسکن، لازم است تا سیاست‌گذاران، برنامه‌ریزان و فعالان این حوزه با دسترسی به اطلاعات کامل به درک مشترکی از تعهدات عمومی و اختصاصی دولت‌ها در این زمینه دست یابند و در جهت مسئولیت دولت‌ها برای تحقق تدریجی این حق مساعدت و همراهی کنند. همین درک از اهمیت موضوع موجب شده است که برنامه سازمان ملل متحد برای حق مسکن، از توسعه مجموعه‌ای از شاخص‌های حقوق مسکن حمایت کند.

به موازات مطالعات بین‌المللی و منطقه‌ای و ملی، مکاتب فلسفی و اعتقادی نیز به دنبال رهیافتی کامل برای تأمین آسایش انسان گام برمی‌دارند. تعمق در لایه‌های عمیق تاریخی و منشأ حقوق از منظر ادیان بالأخص دین اسلام به‌عنوان آخرین دین آسمانی، علاوه بر افزودن به غنای ادبیات حقوقی می‌تواند افق‌های روشنی از کرامت انسان را شناسایی و با تنسيق قواعد و هنجارهای فقهی در تأمین حقوق اقتصادی اجتماعی و فرهنگی در دوران سالمندی سهمی درخور ایفا کند. رسیدن به این غایت جز از مسیر تخصص، تدبر و استنتاج متون و قواعد فقهی اسلام میسر نخواهد شد. این مقاله با بهره‌گیری از روش توصیفی - تحلیلی، با مطالعه در متون اسلامی و اسناد و توافق‌نامه‌های بین‌المللی به شیوه تطبیقی تلاش می‌کند در ابتدا حق بر مسکن مناسب را توصیف کرده و به اهمیت کاربست آن‌ها در دوران سالمندی بپردازد به‌نحوی که حق بر کرامت انسان‌ها که غایت تعالیم دینی و نظام حقوق بشر است محقق شود سؤال اساسی این است که حق بر مسکن مناسب از منظر فقه و اسناد حقوق بشر چیست؟ و دولت‌ها چه وظیفه‌ای در تأمین و تضمین آن بالاخص در دوران سالمندی بر عهده‌دارند؟

حق بر مسکن مناسب در اسناد بین‌المللی

بیش از هفتاد سال است که در حقوق بین‌الملل عمومی این حق شناسایی شده و در ذیل حق بر استانداردهای مناسب زندگی بیان شده است این حق در اکثر اسناد اصلی حوزه حقوق بشر مصوب سازمان ملل متحد و کنوانسیون حقوق بشر، در قطعنامه‌های ۲۱/۲۰۰۲ و ۲۷/۲۰۰۳ تحت عنوان حق بر استانداردهای مناسب زندگی بیان و بیش از ۵۰ کشور به‌گونه‌ای حق بر مسکن مناسب را در قوانین اساسی خود گنجانده‌اند.(ایده و همکاران: ۱۵۳-۱۵۵) ماده ۲۵ اعلامیه جهانی حقوق بشر، ماده ۱۱ میثاق حقوق اقتصادی اجتماعی و فرهنگی، ماده ۱۴ کنوانسیون رفع هرگونه تبعیض علیه زنان، ماده ۵ کنوانسیون رفع کلیه اشکال تبعیض نژادی، ماده ۲۷ کنوانسیون حقوق کودک، ماده ۴۳ کنوانسیون بین‌المللی حمایت از حقوق کارگران مهاجر و اعضای خانواده‌های آن‌ها، ماده ۲۸ کنوانسیون حقوق معلولان، ماده ۲۱ کنوانسیون مربوط به وضعیت پناهندگان و ماده ۳۱ منشور اجتماعی اروپا (تجدیدنظر شده) این حق را شناسایی کرده‌اند.

کمیساریای عالی حقوق بشر، دسترسی به مسکن مناسب را پیش‌شرط بهره‌مندی از چندین حق بشری ازجمله حق کار، حق سلامت، حق تأمین اجتماعی، حق بر آموزش و حریم خصوصی می‌داند (هبیئات، ۲۰۰۹). گزارشگر ویژه سازمان ملل در مورد مسکن مناسب تأکید کرده است که حق بر مسکن از حقوق اساسی بشر بوده و علاوه بر سلامت و رفاه با سایر حقوق مصرح وی حق کرامت، برابری، امنیت فرد و مشارکت عمومی ارتباط دارد(فرها، ۲۰۱۹).^۲

حق بر مسکن مناسب در اسلام

واژه ای که بر خانه یا محل سکونت دلالت کند در قرآن و روایات با کلمات و الفاظ متعدد و مکرری چون؛ بیت، مسکن، دار، بنا، قصر، صرح و عماد بیان شده است. بررسی متون فقهی و روایی حاکی از توجه دین اسلام به مفهوم مسکن مناسب است؛ لذا وسعت، ارتفاع، امنیت، محل

^۱ FactSheetNo.21

^۲ Farha

قرارگیری آن، معماری و طراحی مناسب برای دسترسی به آب آشامیدنی و دفع زباله‌ها و... در احادیث معصومین (ع) موردتوجه قرار گرفته است. در متون اسلامی مسکن مناسب از نظر شکلی و معماری واجد شرایط زیر معرفی شده است:

۱. محل سکون و آرامش بودن^۱: مسکن غیراز محلی برای آسایش جسم باید مکانی برای پرورش روح و روان انسان از مسیر عبادت را فراهم کند. بنابراین در طراحی مسکن مناسب علاوه بر اتاق‌های نشیمن، خواب و دستشویی‌ها می‌بایست فضای معنوی برای اعتلای روح و روان انسان نیز مدنظر قرار گیرد. (مجلسی، ۱۳۸۸: ۳۳).

۲. فراخ و وسیع بودن: روایات زیادی وسعت خانه را سعادتمندی صاحب آن بیان کرده است (برقی، ۱۳۷۱، ص ۶۱۱). و در مقابل کوچک بودن آن از موجبات سختی زندگی بیان شده است (هاشمی شاهرودی، ۱۴۳۲ ق: ۱۵۷).

۳. کافی بودن: باوجود اشاره به وسعت مسکن در روایات، حدود آن معطوف به نیاز و کفایت عرفی قرار گرفته است (حر عاملی، ۱۴۰۹ ق: ۳۳۹). که از زمانی به زمان دیگر و از شخصی به شخص دیگر متفاوت خواهد بود. البته این وسعت منزل ملازمه با راحتی و آسایش ساکنان آن دارد و بنای خانه‌ها و کاخ‌های مجلل در اسلام نهی شده است (کلینی، ۱۴۰۷ ق: ۵۳۱). همچنین در کفایت مسکن بحث‌های فرهنگی موردتوجه بوده و مغفول نمانده است. طراحی ظاهری، نورگیر بودن، طراحی محل اتاق‌های استراحت، اتاق‌های پذیرایی و میهمان، آشپزخانه، دستشویی و حمام، استفاده از رنگ‌های آرامش‌بخش با محوریت توجه به جایگاه قبله و... قابل احصاء هستند.

۴. مناسب بودن محل: مسکن باید در محل مناسب و قابل دسترسی برای جامعه بنا شود.^۲ از نظر اسلام تداوم حیات اجتماعی و تأثیر پذیری انسان از محیط اجتماعی و حفظ کرامت وی، در معاشرت انسان باهم نوع خود در محیط سالم شکل می‌پذیرد لذا علاوه بر مناسب بودن محل از نظر زیست‌محیطی وجود همسایگان مناسب نیز مورد تأکید قرار گرفته است (طبرسی، ۱۳۷۰: ۱۲۶-۱۲۵).

۵. امن بودن: درودیار مطمئنی داشته باشد تا اهل خود را از دشمنان در امان نگه دارد.^۳ رسول خدا (ص) فرموده‌اند: خانه هر کس حرم اوست. (پاینده، ۱۳۸۲: ۳۱۵) در روایات متعددی امنیت مسکن در بعد مادی و معنوی آن موردتوجه قرار گرفته است می‌توان گفت امنیت مادی بر امنیت مکان و موقعیت جغرافیایی و همسایگان آن ناظر است. (ری شهری، ۱۳۸۹: ۱۲) امنیت روانی نیز بر تصدی امن مسکن معطوف است. (محقق داماد، ۱۳۸۳: ۳۰۷)

۶. مستحکم بودن: مسکن باید دارای استحکام کافی از نظر بنا باشد و همچنین ارتفاع آن به میزانی نباشد که حق دیگران بر فضا و هوا را تحت تأثیر خود قرار دهد.^۴ از این رو ساختن خانه‌های بلند در قرآن مذموم توصیف شده است.^۵

حق بر مسکن مناسب از منظر قواعد فقهی

حق بر مسکن مناسب در اسلام به واسطه اصول و قواعدی فقهی شناسایی و تضمین می‌شود. قواعدی چون کرامت، عدالت، ید، تسلیط، لاضرر، عسر و حرج و... در تحقق حق بر مسکن مناسب مؤثر هستند.

۱- قاعده کرامت: یکی از قواعد فقهی که برخی آن را به عنوان اصل اخلاقی قبول کرده‌اند قاعده کرامت است.^۶ وفق این قاعده انسان‌ها فارغ از هر نوع تعلق مانند رنگ، زبان، ملیت، مذهب و... دارای کرامت ذاتی هستند. آیه ۷۰ سوره اسراء می‌فرماید «وَلَقَدْ كَرَّمْنَا بَنِي آدَمَ...» مفسرین از این آیه استنباط کرده‌اند که انسان با کرامت خلق شده است و کرامت انسان فضیلت و شرافتی است که او را از دیگر موجودات ممتاز می‌کند. (موسوی خمینی، ۱۳۸۲: ۱۴۰-۱۳۹) از این قاعده استنباط می‌شود که داشتن سرپناه مناسب از ضروریات حفظ

^۱ آیه ۸۰ سوره نحل «وَاللَّهُ جَعَلَ لَكُمْ مِنْ بُيُوتِكُمْ سَكَنًا»

^۲ «وَاسْكُنْ الْأَمْصَارَ الْعِظَامَ فَإِنَّهَا جَمَاعُ الْمُسْلِمِينَ وَ... در جای پرت خانه نسا و از جامعه دور نشو...» (نهج البلاغه، نامه ۶۹)

^۳ آیه ۱۳ سوره احزاب «وَإِذْ قَالَتْ طَائِفَةٌ مِنْهُمْ يَا أَهْلَ يَثْرِبَ لَا مُقَامَ لَكُمْ فَارْجِعُوا وَوَسَّاتُذُنْ قَرِيقٌ مِنْهُمْ النَّبِيَّ يَقُولُونَ...»

^۴ رسول اکرم (ص) فرموده‌اند حق همسایه آن است که بنای خود را از بنای او بالاتر نبرند و جریان هوا را بر وی مسدود نکند. نهج الفصاحه، ص ۲۹۱.

^۵ قرآن کریم، سوره فجر، آیه ۷ «إِرم ذات العمداء»

^۶ جهت مطالعه بیشتر رجوع شود به: وزیری، مجید، عابدی، محجوبه. (۱۳۹۵) ساخت قاعده فقهی کرامت. پژوهش‌های فقه و حقوق اسلامی (فقه و مبانی حقوق اسلامی)، ۱۲(۴۴)، ۱۳۹-۱۶۲.

کرامت انسان‌هاست و مسکنی که فاقد عناصر کافی برای رفاه و امنیت و سلامت باشد چون شأن و منزلت انسان را مخدوش می‌کند مغایر با کرامت انسان ارزیابی شده و نامناسب محسوب می‌شود.

۲- قاعده عدالت: شناسایی عدالت به عنوان قاعده فقهی در بین فقیهان و صاحب نظران این علم محل بحث است لیکن در دهه‌های اخیر عدالت به عنوان یک قاعده اصطیادی در آرای فقها دیده می‌شود (مطهری، ۱۳۶۱: ۲۷)

اعمال این قاعده در حوزه قانون‌گذاری برای مسکن مناسب ضامن حمایت از حق تمتع اشخاص نسبت به حقوق اقتصادی و اجتماعی خواهد بود با این قاعده دارا شدن مسکن عادلانه بوده و عدم بهره‌مندی از آن برخلاف عدالت ارزیابی می‌شود برخورداری از همه امکانات لازم برای حیات شایسته و استاندارد زندگی مناسب مانند برخورداری از بهداشت، آب، برق، تأمین حرارت مناسب، دسترسی به شبکه حمل‌ونقل و آموزش مستمر... که از مقتضیات حیات و از مصادیق عدالت توزیعی است برای همگان یک حق تضمین شده و برای حاکمیت وظیفه‌ای مفروض بیان می‌شود.

۳- قاعده ید: این قاعده بر سیره، بنای عقل، اجماع و روایات بنیان‌یافته و از قواعد پر کاربرد در حوزه فقهی و حقوقی است و بدون آن عملاً بازاری برای مسلمانان قابل تصور نخواهد بود (محقق داماد، ۱۳۸۳: ۳۱). بر اساس این قاعده تصرف دلیل مالکیت است.^۱ این قاعده در تضمین امنیت تصدی مسکن نقشی مهم، ایفاء کرده و مانعی بزرگ از اخراج اجباری انسان‌ها از خانه و کاشانه خود می‌باشد. با این قاعده، تصدی امن چه به صورت مالکانه و چه به صورت اجاره برای همه انسان‌ها محقق می‌شود و بهره‌مندی کامل از عین یا منفعت و تسهیل دسترسی به مسکن مناسب، فراهم می‌شود.

۴- قاعده تسلیط: یکی از قواعد فقهی مهمی که در امنیت تصدی مسکن می‌تواند کاربرد داشته باشد قاعده مشهور فقهی تسلیط است «ان الناس مسلطون علی اموالهم» (احسائی، ۱۴۰۳: ۲۲۲) این قاعده از موجبات ثبات مالکیت است. با ثبات مالکیت، امنیت تصدی در حق بر مسکن مناسب به نحو مطلوب تضمین می‌شود. (محقق داماد، ۱۳۸۳: ۲۲۷)

مطابق قاعده تسلیط دو نتیجه مهم استنباط می‌شود: «اول اینکه مالک حق همه‌گونه دخل و تصرف در مایملک خود را دارد مگر در مواردی که به حکم قانون استثنا شده است و دوم، هیچ کس حق تصرف در مال وی را ندارد مگر با اذن مالک و یا با حکم قانون که آن نیز برای حفظ مصالح فردی و اجتماعی صورت می‌گیرد.» (عمید زنجانی، ۱۳۹۰: ۱۳۹)

با اعمال این قاعده، حمایت از مسکن افراد نسبت به اخراج اجباری و یا جابه‌جایی‌های قهری مانند سیل، زلزله، جنگ و یا طرح‌های توسعه فراهم می‌شود. به نحوی که در اجرای طرح‌های توسعه و تقدم حقوق عمومی بر اشخاص، دولت‌ها باید رضایت مالک را اخذ کنند (عمید زنجانی، ۱۳۹۰: ۱۳۱). این قاعده در موارد ترک اجباری، دولت‌ها را موظف می‌کند مسکن مناسب جایگزین را برای صاحبان حق فراهم کنند.

۵- قاعده لاضرر: عام‌ترین قاعده‌ای که در ابواب مختلف فقهی میدان وسیعی دارد قاعده لاضرر است که در قرآن به کرات بیان شده است و در روایات متعددی نیز که مشهور آن منسوب به پیامبر (ص) هست ذکر شده است. «... لَا ضَرَرَ وَ لَا ضِرَارَ» (کلینی، ۱۳۸۷: ۶۵۲) این قاعده مورد اتفاق فقه‌های اسلامی است. کاربرد این قاعده در صیانت از حق افراد نسبت به داشتن مسکن مناسب بوده و هر عملی که این حق را سلب کند ضرر تلقی می‌شود. اخراج اجباری، عدم تمهید لازم برای دسترسی به مسکن مناسب مانند تسهیل رفت‌وآمد و تأمین آب و دفع مناسب فاضلاب در قالب این قاعده قابلیت تبیین دارند؛ لذا دولت اسلامی موظف است به استناد این قاعده از ورود ضرر و زیان به شهروندان خود جلوگیری کند.

^۱ - ماده ۳۵ قانون مدنی ایران

۶- قاعده نفی عُسْر و حَرَج: از قواعد مهمی که در تمامی ابواب فقهی کاربرد دارد قاعده نفی عسرو حرج است از آنجایی که دین اسلام دین سمحه و سهله است قواعد فقهی نیز از اعمال احکام سخت و دشوار برای مکلفان پرهیز می‌کند و در موارد غیرعبادی قاعده عسرو حرج قاعده‌ای ترخیصی عنوان می‌شود که شخص بتواند با استناد به آن سختی را از دوش خود بردارد. (مکارم شیرازی، ۱۳۷۰: ۱۹۵) این قاعده در موارد زیر کاربرد دارد:

الف) مقرون به صرفه بودن: سیاست‌های اجتماعی و اقتصادی کشورها باید به نحوی تنظیم شود که اشخاص در تهیه مسکن در سختی و مشقت قرار نگیرند و هزینه تهیه مسکن فراتر از قدرت آن‌ها نباشد و نسبت منطقی آن در سبد هزینه خانواده‌ها حفظ شده و بر سایر هزینه‌های اساسی آن‌ها تأثیر نامطلوب نداشته باشد. مطابق این قاعده در مواردی که افراد قدرت مالی کافی برای تأمین مسکن مناسب ندارند دولت‌ها وظیفه می‌یابند با ارائه وام‌های کم‌بهره، یارانه‌های مسکن و تسهیلات مالی دیگر به رفع این مشکل کمک کنند. طبیعتاً حمایت از افراد آسیب‌پذیر مانند سالمندان از اولویت‌های اعمال این قاعده خواهد بود.

ب) جلوگیری از اخراج اجباری: اخراج اجباری افراد از کاشانه‌هایشان سختی و مشقت شدید برای آنان فراهم آورده و آثار سوء اجتماعی و فرهنگی را به بار می‌آورد، از این قاعده می‌توان به عنوان ابزاری برای حمایت از حقوق ساکنان و جلوگیری از اخراج‌های غیرقانونی بهره برد.

ج) مستثنیات دین: مواردی که حق بر مسکن مناسب به دلیل بدهکاری و دین در معرض خطر قرار می‌گیرد و طلب کاران نسبت به دارایی‌های فرد بدهکار حقوقی پیدا می‌کنند با استنباط از این قاعده، مسکن از شمول دین استثناء می‌شود تا امنیت تصدی اشخاص با اخراج اجباری آن‌ها به هم نخورد (کلینی، الکافی، ۱۳۶۳: ۹۸). لذا مدیون برای ادای دین، مجبور به فروش آن نمی‌شود (موسوی خمینی، ۱۳۷۹: ۶۱۷-۶۱۸)

علاوه بر وظایف حکومت اسلامی در تأمین مایحتاج اولیه سالمندان، بر اساس روایات، احکام و قواعد فقهی حق بر مسکن سالمندان نیازمند، در قالب افراد واجب‌النفقة برای فرزندان به شرط استطاعت واجب تلقی شده است (حرعاملی، ۱۴۰۹: ۵۲۵). این تکلیف در ماده ۱۲۰۰ قانون مدنی مشروط به رعایت مواد قبلی پیش‌بینی شده و ضمانت عدم اجرای آن در ماده ۵۳ قانون حمایت از خانواده در قالب مجازات کیفری تعزیری مورد حکم قرار گرفته است. همچنین در ماده ۱۷ اعلامیه جهانی حقوق بشر اسلامی آمده است: «دولت مکلف است حق هر انسانی را در زندگی شرافتمندانه‌ای که بتواند از طریق آن مایحتاج خود و خانواده‌اش را برآورده سازد و خوراک و پوشاک و مسکن و آموزش و درمان و سایر نیازهای اساسی را تضمین نماید به رسمیت بشناسد»

حق بر مسکن سالمندان در اسناد بین‌المللی

در اسناد اصلی حقوق بشر و مفاد آن‌ها به حق بر مسکن مناسب افراد سالمند اشاره‌ای نشده است؛ اما دکتین موجود معتقد است به استناد اصولی مانند اصل عدم تبعیض در تحقق حقوق بشر، سن، جنسیت، ناتوانی و یا دلایل دیگر مانع از تحقق حقوق تصریح شده در اسناد فوق برای سالمندان نیست این رویه از تفسیر عمومی شماره ۴ کمیته حقوق اقتصادی، اجتماعی و فرهنگی استنباط می‌شود.

ماده ۲۵ منشور حقوق اساسی اتحادیه اروپا حقوق سالمندان را به رسمیت شناخته و به زندگی توأم با عزت و استقلال و مشارکت فعال در زندگی اجتماعی و فرهنگی آن‌ها اشاره می‌کند (ورک، ۲۰۱۰: ۱).

ماده ۲۳ منشور اجتماعی اتحادیه اروپا با اشاره به توانمندسازی سالمندان و تدارک زندگی شایسته از طریق نقش فعال اجتماعی در زندگی عمومی و انتخاب آزادانه سبک زندگی و مستقل از طریق اطلاعات لازم برای خدمات و امکانات می‌پردازد و یکی از روش‌های تحقق حق بر استقلال در دوره سالمندی را تهیه مسکن متناسب با نیازها و وضعیت سلامت آن‌ها و حمایت کافی برای مناسب‌سازی مسکن سالمندان معرفی می‌کند. موارد پیش‌بینی شده در این ماده، با اهداف و ابزار اجرای آن‌ها، به مفهومی جدید و مترقی از زندگی سالمندان اشاره دارد و طرفین را ملزم می‌کند تا

¹ Work

اقدامات منسجمی را در زمینه‌های مختلف طراحی و انجام دهند. برخی آن را ماده‌ای پویا ارزیابی می‌کنند به این معنا که اقدامات مناسبی که ممکن است در طول زمان در راستای تصور جدید و متریقی از زندگی سالمندان تغییر کند موردتوجه قرار داده است (اسپنیر و دورون، ۲۰۱۸).^۱ کمیته منشور اجتماعی اروپا، راه‌حل‌های مسکن اختصاص داده‌شده به افراد سالمند در کشورهای مختلف را بررسی می‌کند. از یک طرف، منشور متعهد به تضمین مسکنی است که از سلامت سالمندان حفاظت کند و از طرفی به اهمیت سرمایه‌گذاری مالی قابل‌توجهی از سوی دولت‌ها برای تحقق این هدف توجه دارد.

ماده ۲۴ کنوانسیون آمریکایی حمایت از حقوق بشر، زندگی در محیط‌های سالم و در دسترس و متناسب با نیازها و ترجیحات سالمندان را تضمین کرده است (رودریگز-پینزون، ۲۰۱۶).^۲ برنامه اقدام بین‌المللی وین که در اولین مجمع جهانی سالمندی در سال ۱۹۸۲ به تصویب رسید، خاطرنشان کرد که «مسکن مناسب زندگی و محیط فیزیکی مطلوب برای رفاه همه مردم ضروری است و برای سالمندانی که محل سکونت آن‌ها تقریباً مرکز همه فعالیت‌هایشان است، مهم‌تر است.

در توصیه ۱۹ طرح وین تأکید شده است که «مسکن برای سالمندان باید بیش از یک سرپناه صرف تلقی شود» و «علاوه بر جنبه فیزیکی، اهمیت روانی و اجتماعی آن باید موردتوجه قرار گیرد.» کمک به تداوم زندگی سالمندان در خانه‌های خود بازسازی و بهسازی خانه‌ها و سازگار ساختن آن با نیازهای سالمندان، تأمین منابع مالی عمومی و توافق با بخش خصوصی برای توسعه انواع مسکن متناسب با وضعیت و درجه خودکفایی سالمندان مطابق با سنت و آداب و رسوم محلی، هماهنگی بین بخشی در سیاست‌های مسکن سالمندان به‌نحوی که خدمات اجتماعی (امکانات بهداشتی، فرهنگی، اوقات فراغت و ارتباطات) را فراهم سازد در طرح وین موردتوجه قرار گرفته است.

توسعه و اعمال سیاست‌ها و تدابیر خاص و ایجاد تمهیداتی به‌منظور امکان تردد سالمندان و محافظت از آن‌ها در برابر خطرات ترافیکی، برنامه‌ریزی در بازسازی و توسعه شهری با توجه ویژه به مشکلات سالمندی، تدوین سیاست‌های جامع مسکن توسط دولت‌های ملی با در نظر گرفتن نیازهای سالمندان و حمایت از ظرفیت‌های عملکردی آن‌ها، توجه ویژه به طراحی محیط‌های زندگی سالمندان و تسهیل تحرک و ارتباط آن‌ها از طریق تهیه وسایل حمل‌ونقل کافی، مشارکت دادن سالمندان در برنامه‌ریزی سیاست‌ها و برنامه‌های مسکن برای جمعیت سالمندان از اهداف توصیه‌شده در طرح وین در راستای حق بر مسکن مناسب سالمندان است (سازمان ملل متحد، ۱۹۸۲).^۳

در سال ۱۹۹۱ مجمع عمومی سازمان ملل متحد اصول سالمندان را تصویب کرد که اصل اول آن به استقلال سالمندان پرداخته و دسترسی سالمندان به غذا، آب، سرپناه، پوشاک و سلامت کافی را از طریق تأمین درآمد، حمایت خانواده و جامعه مورد تأکید قرار داده است.^۴ برنامه اقدام بین‌المللی مادرید در مورد سالمندی که از آن به‌عنوان طرح مادرید یاد می‌شود در دومین مجمع جهانی سالمندی به تصویب رسید و این سند به مسکن سالمندان در چارچوب گسترده‌تری پرداخت. مسکن و محیط زندگی اولین موضوعی بود که در طرح مادرید با توجه به اطمینان از ایجاد محیط‌های حمایتی برای افراد مسن به رسمیت شناخته شد تا توانایی‌های آن‌ها را افزایش داده و به آن‌ها اجازه دهد فعال و سازنده باقی بمانند (سازمان ملل متحد، ۲۰۰۲، بندهای ۹۱-۹۵).^۵

سه رویکرد و هدف مهم در طرح مادرید برای بهره‌مندی سالمندان از مسکن مناسب ترسیم شده است. هدف اول؛ ترویج سپری شدن دوره سالمندی در محل سکونت همیشگی سالمندان و قائل شدن حق انتخاب محل زندگی با رعایت استقلال و آزادی کامل. در این راستا دولت‌ها مکلف به تأمین خدمات اجتماعی کافی، دسترسی آسان و کامل به خدمات، کالاها و فضاهای عمومی، سرمایه‌گذاری متناسب با نیاز سالمندان در حوزه‌های بهداشت و توجه به کفایت فرهنگی مسکن سالمندان شده‌اند.

دومین هدف؛ ناظر به طراحی محیط زندگی سالمندان جهت حصول به استقلال حداکثری و توجه ویژه به نیازشان بوده و به دولت‌ها و حوزه مدیریت عمومی توصیه می‌کند؛ با طراحی فضای شهری مناسب، موانع تحرک و دسترسی سالمندان را مرتفع سازند و با ترویج اشتغال و فناوری

¹ Spanier & Doron

² Rodríguez-Pinzón

³ Report of the World Assembly on Aging, Vienna, 26 July-6 August 1982

⁴ United Nations Principles for Older Persons

⁵ Second World Assembly on Ageing, Madrid, 2002

و خدمات توان بخشی حق بر استقلال سالمندان را تأمین کنند و تمهیدات لازم برای زندگی آن ها نزد خانواده و همزیستی چند نسلی را از طریق طراحی مسکن مناسب فراهم سازند.

سومین هدف؛ برترغیب دولت ها به دسترس پذیری و مقرون به صرفه بودن امکانات حمل و نقل برای سالمندان متمرکز شده است عواملی چون طراحی جاده های ایمن، تأمین وسایل نقلیه مخصوص بر اساس شرایط سالمندان و آموزش و ارزیابی مستمر رانندگان سالمند در این گروه قرار دارند (سازمان ملل متحد، ۲۰۰۲، بندهای ۹۶-۱۰۰).

مفهوم حق بر مسکن

اگرچه تعاریف متعددی از حق بر مسکن وجود دارد؛ اما تعریف کمیته حقوق اقتصادی و اجتماعی و فرهنگی در نظریه عمومی شماره ۴ مبنایی ترین تعریف حقوقی از این حق تلقی می شود. حق بر مسکن مفهومی چندبعدی بوده و مسائل متعددی از جمله امنیت تصدی، کفایت مسکن، برابری قانونی و عدم تبعیض در تحقق این حق نقش ایفاء می کنند و با فرو کاهی مفهوم حق بر مسکن مناسب به عنوان سرپناه یا در اصطلاح عامیانه سقف بالای سر نمی توان عناصر مؤثر در شایستگی و مناسب بودن آن مانند کفایت، سلامت، امنیت و حمایت قانونی را فراهم ساخت بلکه باید با یادآوری این حق مفاهیمی چون آرامش، امنیت و کرامت که در فلسفه وجودی آن نهفته است عیان شود. این حق همانند سایر حقوق بشر از وصف همبستگی و تکیه بر اصول بنیادینی که حقوق اقتصادی اجتماعی و فرهنگی بر آن ها استوار است؛ مانند کرامت ذاتی انسان ها بهره مند است؛ لذا این حق باید به نوعی بیان شود که تمامی جوانب و لوازم تحقق کرامت انسان را فراهم کند (کمیته حقوق اقتصادی، اجتماعی و فرهنگی، ۱۹۹۱، بند ۷).^۱

بهبود شرایط مسکن برای شهروندان سالمند کار آسانی نیست. اولاً، نیاز به بودجه عمومی قابل توجهی دارد، زیرا یک سالمند معمولاً نمی تواند هزینه های مدرن سازی کاشانه خود یا خرید یک کاشانه جدید با استاندارد بالاتر را پردازد. ثانیاً، بهبود شرایط مسکن با جابه جایی به مکان های دیگر، اغلب گزینه مناسبی نیست، زیرا فرد سالمند را از محیط «طبیعی» خود بیرون می کند. با در نظر گرفتن این محدودیت ها، کمیته حقوق اقتصادی اجتماعی و فرهنگی تمایل دارد از هرگونه سیاست عمومی که کمک مالی برای سازگاری مسکن ارائه می کند، مطلع شود؛ لذا سوابق نشان می دهد که در بررسی این رویکرد در گزارش های خود بودجه تخصیص یافته توسط قانون در مورد مسکن کشورهای عضو را بررسی می کند (اسپنیر و دورون، ۲۰۱۸).

حق بر مسکن مناسب به طور یکپارچه با سایر حقوق بشر و اصول اساسی مندرج در میثاق حقوق اقتصادی، اجتماعی و فرهنگی ارتباط دارد؛ بنابراین احترام به کرامت و شأن ذاتی انسان ایجاب می کند که حق بر مسکن به نحوی تفسیر شود که متضمن سایر حقوق مرتبط و پیوسته بوده و مهم تر اینکه باید برای همه انسان ها صرف نظر از درآمد یا دسترسی به منابع اقتصادی تضمین شود (کمیته حقوق اقتصادی، اجتماعی و فرهنگی، ۱۹۹۱، بند ۷).

عناصر اساسی حق بر مسکن مناسب و موانع بهره مندی سالمندان از آن

۱. امنیت حقوقی تصدی: به توافقی می پردازد که در قالب چارچوب یا هنجاری قانونی از افراد یا گروه ها در قبال تخلیه اجباری یا سلب مالکیت خودسرانه زمین یا املاک مسکونی محافظت می کند. حفظ کرامت انسانی و تحقق توسعه شهری با اعمال تصدی امن ممکن می شود. تصدی امن، اجاره و مالکیت را چه به صورت فردی، جمعی و یا اشتراکی برای همه انسان ها حمایت و تضمین می کند. تضمین اخراج نشدن اجباری از خانه یکی از ملزومات اساسی تحقق حق بر مسکن کافی و شایسته است که کمیته حقوق اقتصادی اجتماعی و فرهنگی در نظر عمومی شماره ۷ خود بدان مفصل پرداخته است. کمیسیون حقوق بشر سازمان ملل نیز تأکید دارد که اخراج اجباری نقض فاحش حقوق بشر به ویژه حق داشتن مسکن مناسب است.

«اخراج اجباری عبارت است: تخلیه دائم یا موقت افراد، خانواده ها و یا جوامع از خانه ها و یا زمین هایی که در آن اسکان دارند، بدون اینکه حمایت قانونی و یا اشکال مناسبی از حمایت ها را داشته باشند.»

¹ CESCR General Comment No. 4

علاوه بر جابه‌جایی‌های قهری ناشی از حوادث غیرمترقبه مانند سیل و زلزله، عواملی مانند جنگ و طرح‌های توسعه می‌توانند امنیت تصدی سالمندان را نسبت به مسکن مناسب تحت‌الشعاع قرار دهند. در همه این موارد دولت‌ها به تأمین حداقلی از یک مسکن با اولویت محل اصلی اسکان متعهدند. شاید برخی محذورات دولت‌ها در حوادث غیرمترقبه قابل‌درک باشد؛ اما عدم رعایت حقوق سالمندان در جابه‌جایی‌های ناشی از طرح‌های توسعه قابل‌قبول نیست.

کمیساریای عالی حقوق بشر سازمان ملل در امور سالمندان در سال ۲۰۱۲ بر اساس مشاهدات عینی خود در سراسر جهان نگرانی‌های متعددی را مطرح کرد که یکی از این موارد امنیت حقوقی تصدی و حفاظت در برابر اخراج اجباری سالمندان بود در این گزارش آمده است که سالمندان اغلب توسط مالکان زمین‌ها یا املاکی که در آن ساکن هستند با تهدید به ترک اجباری مواجه هستند. اغلب مالکان به بهانه بازسازی خانه‌های قدیمی حق مسکن مناسب سالمندان را نادیده می‌گیرند. این موضوع علاوه بر تهدید دسترسی سالمندان به مسکن مناسب، از نظر روحی و روانی نیز آن‌ها را آزار و اذیت می‌کند (سازمان ملل متحد، ۲۰۱۲، بندهای ۴۵-۴۷)^۱

تبعیض سنی دریافتن کار و نداشتن درآمد کافی از موانع مهم سالمندان در دسترسی به مسکن مناسب هستند؛ زیرا اغلب سالمندان به دلیل عدم توانایی پرداخت اجاره‌بها و یا پرداخت اقساط وام‌های مسکن در معرض بی‌خانمانی قرار می‌گیرند (کمیته حقوق اقتصادی، اجتماعی و فرهنگی، ۱۹۹۷، بند ۱۰). قوانین راجع به ارث، ازدواج و طلاق مانع بهره‌مندی زنان سالمند از مسکن مناسب و موجب تبعیض مضاعف هست (کارشناس مستقل حقوق بشر افراد سالمند، ۲۰۲۲، بند ۲۸).^۲

۲. در دسترس بودن خدمات، مواد، امکانات و زیرساخت‌ها: از نظر کمیته حقوق اقتصادی، اجتماعی و فرهنگی مسکن مناسب، مسکنی است که از آب آشامیدنی سالم، انرژی کافی برای پخت‌وپز، گرمایش و روشنایی، تأسیسات بهداشتی و شستشو، وسایل نگهداری مواد غذایی، دفع بهداشتی زباله و زهکشی محل برخوردار باشد؛ لذا طراحی سیستم‌های آب‌رسانی سیستم‌های بهداشتی و جمع‌آوری زباله، سیستم‌های تأمین برق، ساخت جاده، سیستم‌های تخلیه آب باران و روشنایی خیابان‌ها، خدمات ضروری اساسی و زیرساختی تلقی می‌شوند که کفایت مسکن را تضمین می‌کنند. همه این عوامل نقش مهم و اساسی در دستیابی انسان‌ها به استقلال در دوره سالمندی ایفاء می‌کنند زیرا امکان انتخاب آزادانه آن‌ها متضمن تحقق استقلالشان خواهد بود. فقدان یا محدودیت در دسترسی به خدمات مراقبتی و حمایت اجتماعی، سیاست‌ها و قوانین ناقص از عواملی هستند که به‌جای حمایت از استقلال سالمندان در تصمیم‌گیری می‌توانند تصمیم‌های دیگران را جایگزین تصمیمات آن‌ها بکنند اقتضاء دارد دولت‌ها به‌جای ترویج سیاست اشکال سازمانی مراقبت مانند خانه‌های سالمندان و یا نگهداری سالمندان معلول در آسایشگاه‌ها، شرایطی را فراهم کنند که با تأمین دسترسی به خدمات در خانه و جلوگیری از تفکیک فضای زندگی سالمندان از خانواده و تعلقاتشان، بر حق استقلال آن‌ها و بهره‌مندی از مسکن مناسب صحه بگذارند (کارشناس مستقل، ۲۰۲۲، بندهای ۳-۹۹).

۳. مقرون به صرفه بودن: هزینه‌های مالی شخصی یا خانوادگی مرتبط با مسکن باید در حدی باشد که دستیابی و برآورد ساختن سایر نیازهای اساسی را تهدید و در معرض خطر قرار ندهد نیازهای اساسی مانند غذا، پوشاک، حمل‌ونقل و مراقبت بهداشتی و سلامتی نباید تحت تأثیر گرانی مسکن باشد و متوسط هزینه مسکن باید تا یک سوم هزینه سبد خانوار را شامل شود همچنین افراد نیازمند و کم‌درآمد یا گروه‌های به حاشیه رانده باید از مسکن‌های یارانه‌ای که حداقل‌هایی از ویژگی‌های مسکن مناسب را دارا هستند برخوردار باشند. لذا دولت‌ها برای گروه‌هایی که قادر به تهیه مسکن متناسب با توان مالی نیستند باید میزانی از توانایی را ایجاد کنند که قادر به تأمین مسکن مناسب باشند. دولت باید اقداماتی را برای برقراری تناسب از نظر استطاعت مالی و حمایت از مستاجرین و تأمین مواد و لوازم طبیعی ساخت مسکن انجام دهد.

مسکنی که سالمندان از آن استفاده می‌کنند می‌بایست از تعادل دمایی برخوردار باشد. گرانبودن هزینه تأمین گرمایش به پیامدهای ضعیف تنفسی و قلبی و عروقی دامن می‌زند. شرایط مناسب مسکن یکی از عواملی است که از طریق آن نابرابری اجتماعی و زیست‌محیطی به نابرابری سلامت تبدیل می‌شود که بیشتر بر کیفیت و رفاه تأثیر می‌گذارد (سازمان جهانی بهداشت، ۲۰۱۸)..

^۱ (E/2012/51)،^۲ A/77/239 (July 19, 2022)

فقر یکی از موانع اصلی دستیابی سالمندان به حق بر مسکن مناسب است زیرا می‌تواند علاوه بر تأثیر مستقیم از طریق اجاره‌بها یا اقساط وام‌ها غیرمستقیم با اولویت قرارگرفتن نیازهای اساسی دیگر مانند غذا و مراقبت‌های بهداشتی بر سکونت در مسکن‌های نامناسب منجر شده و به‌مرور طرد اجتماعی سالمندان را موجب شود (کارشناس مستقل، ۲۰۲۲، بند ۳۶).

دولت‌ها در تضمین استانداردهای مناسب زندگی، باید به تأثیر فقر در کاهش فرصت‌ها، نابرابری‌های سیستمی، فقدان قانون و سیاست‌ها و حمایت‌های اجتماعی توجه داشته باشند. در برخی از سیستم‌های اقتصادی - حقوقی، پایین‌بودن حقوق بازنشستگی در حد خط فقر ملی و نبود مراقبت‌های بهداشتی و خدمات اجتماعی مقرون به‌صرفه، محدودیت‌های سنی در اخذ وام‌ها و ناامنی اقتصادی برای سالمندان بر کاهش استقلال آن‌ها و بهره‌مندی از مسکن مناسب تأثیر می‌گذارد (کارشناس مستقل، ۲۰۲۲، بند ۳۷).

۴. سکونت‌پذیری: داشتن فضای کافی، حفاظت در برابر سرما، رطوبت، گرما، باران، باد، قابلیت دفع بیماری‌ها و عوامل تهدید سلامت و احتراز از شلوغی و ازدحام غیراصولی از خصوصیات مهم مسکن مناسب است (کمیته حقوق اقتصادی، اجتماعی و فرهنگی، ۱۹۹۱). از این‌رو برای رسیدن به این هدف، مسکن باید با مواد و لوازمی ساخته شود که راحتی ساکنانش را فراهم کند. دولت‌های عضو میثاق تشویق می‌شوند تا دستورالعمل‌های سلامتی مسکن را که توسط سازمان بهداشت جهانی تهیه شده است به‌صورت جامع و فراگیر به اجرا درآورند. این توصیه‌های مبتنی بر شواهد برای مداخلات لازم جهت ترویج مسکن سالم ارائه می‌شود و سیاست‌گذاران و مدیران اجرایی را راهنمایی می‌کند که با مدنظر قراردادن سلامت در هسته تمامی تصمیمات خود با رفع خطرات بهداشتی و تأمین انرژی و توسعه جامعه آگاه شوند (سازمان جهانی بهداشت، ۲۰۱۸).

نگهداری و تعمیرات ضروری مسکن اغلب هزینه‌بر بوده و از توان سالمندان خارج است و این در سکونت‌پذیری مسکن برای سالمندان خلل ایجاد می‌کند. سکونت‌گاه‌های غیررسمی نیز از مکان‌هایی هستند که امکان حفاظت کافی از سالمندان در برابر آب‌وهوا و سرما و گرما را ندارند. مسکن غیررسمی اغلب فاقد شبکه تأمین مطمئن آب آشامیدنی و سیستم کامل دفع فاضلاب و جمع‌آوری زباله‌ها است. همچنین خشونت‌های فیزیکی و جنسی در این سکونت‌ها و عدم توانایی سالمندان در دفع این تهدیدات و نبودن بهداشت مناسب محیط، حق بر سلامتی سالمندان را در معرض تضییع قرار می‌دهد. سکونت‌پذیری مسکن سالمندان از اهمیت ویژه‌ای برخوردار است که اغلب توسط سازمان ملل از دولت‌ها مطالبه شده است (کارشناس مستقل، ۲۰۲۲، بندهای ۴۰-۴۵).

۵. دسترسی: دسترسی کامل و پایدار و راحت به مسکن مناسب حق همه انسان‌ها است به همین دلیل باید گروه‌های آسیب‌پذیر مانند کودکان، معلولان، بیماران، قربانیان بلایای طبیعی و سالمندان با اولویت، از حق بر مسکن مناسب برخوردار شوند؛ از این‌رو دولت‌ها وظیفه دارند در سیاست‌گذاری‌ها و قوانین مربوط به مسکن، نیازهای این گروه اجتماعی را لحاظ و استیفای درست حق آن‌ها را تضمین کنند. دسترسی باید در معماری ساختمان‌های مسکونی سالمندان بیشتر مورد توجه قرارگیرد. نبود سیستم آسانسور در کاشانه‌ها و بهسازی محیط‌های اجتماعی مناسب برای رفت‌وآمد سالمندان، از موانعی است که از حضور مداوم و مستمر سالمندان در محیط‌های اجتماعی جلوگیری می‌کند و آن‌ها را از داشتن زندگی مستقل محروم می‌کند؛ لذا بهبود امکان دسترسی سالمندان به فضاهای خصوصی و عمومی در تحقق حق بر مسکن مناسب از سیاست‌ها و اقداماتی است که نیازمند مداخله دولت‌ها است (کارشناس مستقل، ۲۰۲۲، بندهای ۴۶-۴۷).

۶. مکان مسکن مناسب: از نظر کمیته حقوق اقتصادی، اجتماعی و فرهنگی موقعیت مکانی مسکن مناسب، باید امکان دسترسی به محل شغل، خدمات مراقبت‌های بهداشتی، مراکز آموزشی و فرهنگی و سایر امکانات اجتماعی را فراهم کند. این موضوع در شهرهای بزرگ و روستاها که هزینه‌های مالی و زمانی رفت‌وآمد به محل کار سهم زیادی را بر بودجه خانواده‌ها تحمیل می‌کند صادق است. همچنین ساخت مسکن در مکان‌های آلوده یا نزدیک مخاطرات زیست‌محیطی از جمله محل دفن زباله‌ها حق بر مسکن مناسب انسان‌ها را تهدید می‌کند.

کاهش توان حرکتی سالمندان در استفاده از وسایط حمل‌ونقل برای محل شغل یا مراکز مراقبت بهداشتی مانع جدی تلقی می‌شود. انتقال به سکونت‌گاه‌های غیررسمی و جداسازی فضایی، با در نظر گرفتن جنبه احساسی و روانی و حس تعلق آن‌ها به خانه‌هایشان، تهدیدی بر حضور اجتماعی توأم با استقلال سالمندان است سوداگری و اعیانی‌سازی در بازار مسکن و نوسازی شهری، جمعیت سالمندان را مجبور به اقامت در

سکونت‌گاه‌های غیررسمی پرخطر و آسیب‌پذیر در قبال حوادث طبیعی مانند سیل و زلزله می‌کند. فقدان سیاست‌های کافی موجب تفکیک فضا و تبعیض در برخورداری از حق بر مسکن را فراهم می‌کند (کارشناس مستقل، ۲۰۲۲، بندهای ۴۸-۵۲).

۷. کفایت فرهنگی مسکن: یکی از عناصر حق بر مسکن مناسب، کفایت فرهنگی است که با قابلیت سکونت فرد در یک‌خانه ارتباط دارد. وصف کافی بودن با عوامل اجتماعی، اقتصادی، فرهنگی، اقلیمی، بومی مربوط است که بدون فراهم ساختن آن‌ها حق موضوع بند ۱ ماده ۱۱ میثاق حقوق اقتصادی، اجتماعی و فرهنگی محقق نخواهد شد.

زمانی یک مسکن برای سالمندان مناسب خواهد بود که به هویت فرهنگی آن‌ها احترام بگذارد و فرهنگ زندگی آن‌ها را منعکس کند تصاویر، اشیاء و... می‌توانند محیطی آشنا و اطمینان‌بخش منطبق بر هویت آن‌ها را فراهم کنند این نکته در سالمندانی که به آلزایمر یا فراموشی دچار شده‌اند ضرورت دارد و باید در طراحی مسکن سالمندان به‌ویژه در مراکز مسکونی یا مراقبت‌های طولانی‌مدت مدنظر قرار گیرد. لزوم برقراری ارتباط با زبانی که سالمندان قادر به درک آن هستند از آیت‌های کفایت‌های فرهنگی است و توجه به حفظ هویت فرهنگی سالمندان بومی در کنار استفاده از زبان آن‌ها به سالمندی فعال کمک می‌کند (کارشناس مستقل، ۲۰۲۲، بندهای ۵۳-۵۴).

امروزه عوامل اقتصادی به‌عنوان بازیگری مهم، در تحقق حقوق مندرج در میثاق حقوق اقتصادی، اجتماعی و فرهنگی نقش ایفاء می‌کنند و برخورداری از حق بر مسکن مناسب با تمکن مالی گره‌خورده است. مالکیت جمعی یا فردی، استیجاری بودن، دائمی یا اضطراری بودن، رسمی یا غیررسمی بودن مسکن، دولت‌ها را ملزم می‌کند که کمینه‌ای از امنیت در تصرف را با وضع قوانین و قواعدی فراهم و تضمین کنند. برای تحقق این منظور دولت‌ها از اشخاص و خانواده‌ها در قبال تخلیه اجباری، مزاحمت و تهدیدهای منافی حق حمایت می‌کنند. قانون کاملی که بتواند حق بر مسکن مناسب را تضمین کند و آن را اعمال کند می‌تواند به‌عنوان ابزاری برای توانمندسازی مردم و پاسخگویی دولت‌ها نسبت به حق بر مسکن کافی عمل کند.

نتیجه‌گیری

تغییرات ناشی از سالمندی جمعیت جهان را با چالشی بزرگ مواجه خواهد ساخت که برای گذر از این پدیده همکاری‌ها و مساعدت‌های بین‌المللی و تدابیر و سیاست‌های مشخص و راهبردی کشورها با استفاده از حداکثر منابع کمک‌کننده است. این مقاله به دنبال جلب‌توجه جهت تغییر در نگرش به مفهوم سالمندی و تدوین سیاست‌های رفاهی، بهداشتی و درمانی متناسب با وضعیت سالمندان در داخل باتکیه بر متون و قواعد فقهی و توجه به عناصری چون امنیت تصرف، دسترسی به خدمات و زیرساخت‌ها، مقرون‌به‌صرفه بودن، ممانعت از اخراج اجباری، جلوگیری از بی‌خانمانی، و ارتقای کیفیت زندگی تضمین‌کننده استقلال و کرامت سالمندان، است.

حق بر مسکن در تحقق سایر حقوق سالمندان مانند حق بر حیات، حق بر کرامت و حق بر سلامت تأثیر اساسی داشته و اهمیت آن در مراقبت‌های بهداشتی و درمانی پایان عمر بیشتر مشهود است با این رویکرد در مجامع جهانی وین و مادرید بر اهمیت تأمین مسکن مناسب برای سالمندان تأکید شده و دولت‌ها را به اتخاذ اقدامات مؤثر تشویق کرده‌اند به‌نحوی که امروز در قوانین داخلی اکثر کشورها حق بر مسکن مناسب در قانون اساسی یا قوانین الزام‌آور ملی پیش‌بینی شده است.

وجود فقر، تبعیض سنی، و عدم توجه به نیازهای خاص سالمندان می‌تواند از چالش‌های اصلی در تحقق حق بر مسکن مناسب آنان تلقی شود. دولت‌ها موظف به احترام، حمایت و اجرای حق بر مسکن مناسب برای سالمندان هستند. این تعهدات شامل ایجاد سیاست‌ها، برنامه‌ها و زیرساخت‌های لازم برای تأمین مسکن مناسب و پایدار برای سالمندان است.

تا زمانی که دولت‌ها ملزم به تدوین حقوق سالمندان در قالب کنوانسیون الزام‌آور بین‌المللی نشوند بهره‌مندی این بخش جامعه از حقوق انسانی انتظاری دور از واقعیت خواهد بود. تا رسیدن به نقطه همگرایی جهانی در حمایت از سالمندان و تدوین حقوق خاص برای این گروه جمعیتی، برنامه کشورها در سطح ملی و منطقه‌ای بر احصاء حقوق خاص سالمندان و تلاش برای نهاده‌سازی آن از طریق سازمان‌ها و یا گروه‌های فعال حقوق بشر و فرهنگ‌سازی عمومی متمرکز شده است باوجود این تلاش‌ها، تفاوت‌های چشمگیر بین حرف و عمل در عرصه بین‌المللی نمود یافته است که از شکاف هنجاری نشأت می‌گیرد. افول اخلاق انسانی، عدم انسجام در زندگی خانوادگی، تغییر الگوی نظام خانواده گسترده با محوریت

سالمندان به خانواده‌های کم‌جمعیت، شکاف بین‌نسلی و... ضرورت تدوین قوانین سخت و الزام‌آور برای حقوق سالمندان را جهت تأمین و تضمین حقوق آنان با محوریت مسئولیت دولت‌ها در پاسداشت حق‌ها و آزادی‌های شهروندان را طلب می‌کند.

اگرچه برخی از مباحث کنونی مربوط به حق بر مسکن مناسب متأثر از ادبیات حقوقی حاکم بر نظام جهانی حقوق بشر است؛ اما این بدان معنا نیست که مفاهیم، واژه‌ها، قواعد و نهادهای حقوقی متناظری در متون اسلامی یافت نشود نگرش کرامت محور اسلام به انسان ایجاب می‌کند بدون گرفتار شدن در تله این‌همانی انگاری مفاهیم و واژه‌ها با غوص در متون و قواعد فقهی اسلام، با رعایت مقتضیات زمانی و مکانی در جزئیات حقوق مطلوب بشر عصر حاضر طرحی تازه ارائه کرد تا همه ابنای بشر از آن بهره‌مند شوند.

پیشنهادهای

سالمندان گروهی از جمعیت آسیب‌پذیر جامعه هستند که دسترسی آنها به مسکن ایمن و مناسب ضروری بوده و عدم تحقق آن نه تنها مشکلات اجتماعی و اقتصادی زیادی را به همراه دارد بر سلامت جسمی و روانی سالمندان نیز تأثیر منفی خواهد داشت.

تحقیقات نشان می‌دهند که مسکن نامناسب می‌تواند منجر به افزایش استرس، اضطراب و مشکلات بهداشتی در سالمندان شود. این موضوع به وضوح نشان‌دهنده اهمیت حق بر مسکن مناسب در ارتقای کیفیت زندگی این گروه است. همچنین، مسکن مناسب می‌تواند به استقلال سالمندان کمک کند و به آنها این امکان را بدهد که به طور مستقل و با عزت زندگی کنند.

تحقق حق بر مسکن مناسب برای سالمندان، نیازمند همکاری بین دولت، سازمان‌های غیردولتی و عموم جامعه است. این همکاری می‌تواند به ایجاد یک محیط حمایتی برای سالمندان کمک کند که در آن بتوانند به راحتی و با عزت زندگی کنند. با توجه به اهمیت این موضوع، باید به‌طور جدی به بررسی و حل چالش‌های موجود پرداخته و اقداماتی مؤثر برای بهبود شرایط زندگی سالمندان انجام شود. این اقدامات نه تنها به ارتقای کیفیت زندگی سالمندان کمک می‌کند، بلکه به تقویت انسجام اجتماعی و حفظ کرامت انسانی آنها نیز منجر می‌شود.

برای نیل به این هدف پیشنهاد می‌شود که:

۱. دولت‌ها با اتخاذ سیاست‌های حمایتی در برنامه‌های توسعه، با مدنظر قراردادن تغییرات جمعیتی علاوه بر تخصیص منابع عمومی پایدار برای تأمین مسکن مناسب سالمندان، نسبت به ایجاد صندوق ملی مسکن سالمندان، که قادر به ارائه وام‌های کم بهره و طولانی مدت و کمک‌های بلاعوض باشد اهتمام نمایند. همچنین با اعطای معافیت مالیاتی به پروژه‌های مسکونی اختصاص یافته به سالمندان مشارکت‌های عمومی را در این راستا تشویق و جلب نمایند. ضرورت انطباق درآمدهای سالمندان با هزینه‌های واقعی چه از طریق افزایش حقوق بازنشستگان و چه با تأمین مسکن‌های یارانه‌ای بخش دیگری از اقداماتی است که دولت‌ها می‌توانند به آن عمل کنند.
۲. طراحی و بهینه‌سازی مکان‌های زندگی سالمندان در محیط‌های شهری و روستایی با تأکید بر استانداردهای دسترس‌پذیری مانند تعبیه رمپ و دستگیره و نصب آسانسور و همچنین ایجاد فضا‌های عمومی سالمند پسند مانند پارک، مراکز تفریحی و درمانی در برخورداری از مسکن مناسب سالمندان موثر خواهد بود.
۳. تدوین چارچوب‌های حقوقی مشخص برای امنیت تصدی سالمندان و جلوگیری از اخراج اجباری سالمندان از محل سکونت خود، تضمین جبران خسارت‌های وارده، اصلاح قوانین راجع به ارث و طلاق و حمایت از زنان سالمند، تدوین ساز و کارهای نظارتی یکی دیگر از راه‌های پیش رو برای دولت‌ها است.
- ۴- برگزاری دوره‌های آموزشی برای آشنایی سالمندان با حق بر مسکن مناسب و تدوین پیوست‌های آموزشی ساخت و اصلاح مساکن ویژه سالمندان برای معمارها و سازندگان مسکن، با حفظ هویت فرهنگی و احترام بر حق خاطرات آن‌ها و توجه به فراهم‌سازی شرایط حداکثری برای همزیستی چند نسلی باهدف کاهش انزوای اجتماعی بعنوان پیشنهادی راه‌گشا قابل طرح است.

اجرای این پیشنهادها ضرورتی فوری است که غفلت از آنها می‌تواند به چالشی لاینحل در نظام اجتماعی تبدیل شود برای رسیدن به نقطه مطلوب پیشنهاد این است که پژوهش‌های پیشرو به بررسی و بازبینی تجربیات موفق کشورهای دیگر در سیاست‌گذاری‌ها، اجرا و نظارت بر آنها و همچنین امکان‌سنجی استفاده از ظرفیت نهادهای دینی مانند وقف در تأمین مسکن سالمندان بپردازد.

منابع

- احسائی، احمدابن ابی‌الجمهور (۱۴۰۳ ه.ق). *عوالی الآلکی*. (تحقیق مجتبی عراقی). قم: مطبعة سیدالشهداء.
- افشاری، محمدحسین (۱۳۹۴). *رساله حقوق امام سجاد علیه السلام*. قم: انتشارات مشهور.
- ایده، آسبیرون (۱۳۸۹). *حقوق اجتماعی اقتصادی فرهنگی*. ترجمه گروه مترجمان. تهران: انتشارات مجد.
- برقی، احمد بن محمد بن خالد (۱۳۷۱ ق). *المحاسن*. مصحح، محدث، جلال‌الدین، جلد ۲، قم: دارالکتب الاسلامیه.
- پاینده، ابوالقاسم (۱۳۸۲). *نهج الفصاحه*. جلد ۱، تهران: دنیای دانش.
- حر عاملی، محمد بن حسن. (۱۴۰۹ ه.ق). *وسائل الشیعه*. جلد ۵ و ۲۱، قم: مؤسسه آل‌البیت (علیه‌السلام).
- دهقان بنادکی، مهدیه (۲۰۲۳). *بررسی وضعیت سالمندی در ایران آینده و چالش‌های آن* (۱) (۱۹۰۸۶). تهران: مرکز پژوهش‌های مجلس شورای اسلامی. <https://sid.ir/paper/1090787/fa>
- رضائیان، علی (۱۳۷۹). *مدیریت رفتار سازمانی*. تهران: انتشارات سمت.
- طبرسی، حسن بن فضل (۱۳۷۰). *مکارم الأخلاق*. قم: الشریف الرضی.
- عمید زنجانی، عباسعلی (۱۳۹۰). *قواعد فقه*. جلد ۱، تهران: انتشارات سمت.
- کلینی، محمد بن یعقوب (۱۳۶۳). *الکافی*. مصحح: غفاری، علی اکبر؛ آخوندی، محمد، جلد ۵ و ۶، تهران: دارالکتب الاسلامیه.
- کلینی، محمد بن یعقوب (۱۳۸۸). *فروع کافی*. گروه مترجمان، جلد ۵، قم: انتشارات قدس.
- مجلسی، محمدباقر بن محمدتقی؛ مفضل بن عمر؛ فربودی، محمد (۱۳۸۸). *توحید مفضل*. قم: نشر بقیة الله (عج).
- محقق داماد، سید مصطفی (۱۳۸۳). *قواعد فقه*. جلد ۱، تهران: مرکز نشر علوم اسلامی.
- محمدی ری‌شهری، محمد (۱۳۸۹). *میزان الحکمه*. ترجمه: شیخی، حمیدرضا، جلد ۲، قم: مؤسسه علمی فرهنگی دارالحديث.
- مطهری، مرتضی (۱۳۶۱). *مبانی اقتصاد اسلامی*. تهران: انتشارات حکمت.
- مکارم شیرازی، ناصر (۱۳۷۰). *القواعد الفقهیه*. جلد ۱. قم: مدرسه الإمام علی بن ابی طالب (علیه‌السلام).
- موسوی خمینی، روح‌الله (۱۳۷۹). *تحریرالوسیله*. جلد ۲، تهران: مؤسسه تنظیم و نشر آثار امام خمینی (س).
- موسوی خمینی، روح‌الله (۱۳۸۲). *شرح حدیث جنود عقل و جهل*. تهران: مؤسسه تنظیم و نشر آثار امام خمینی.
- هاشمی شاهرودی، محمود (۱۴۳۲ ه.ق). *موسوعة الفقه الاسلامی المقارن*. جلد ۶، قم: مؤسسه دائرة المعارف فقه اسلامی بر مذهب اهل بیت (علیهم‌السلام).

منابع انگلیسی

- CESCR General Comment No. 4: *The Right to Adequate Housing* (Art. 11 (1) of the Covenant) Adopted at the Sixth Session of the Committee on Economic, Social and Cultural Rights, on 13 December 1991 (Contained in Document E/1992/23).
- CESCR General Comment No 7: *The Right to Adequate Housing* (Art. 11 (1) of the Covenant): Forced Evictions May 20, 1997 (E/1998/22)

- CESCR, U.(1990). *General Comment No. 3, The Nature of States Parties' Obligations*.
- Courtis, C(2012). *Office of the High Commissioner for Human Rights*. Normative standards in international human rights law in relation to older persons. Analytical Outcome Paper .
- Farha, L(2019). *Guidelines for the implementation of the right to adequate housing*: Report of the special rapporteur on adequate housing as a component of the right to an adequate standard of living, and on the right to non-discrimination in this context. A/HRC/43/43. UN. Accessed November 15, 2020, from <http://digitallibrary.un.org/record/3872412>.
- Habitat, U. N. (2009). *The right to adequate housing fact sheet no. 21/Rev. 1*. Geneva: UN.
- Inter-American Convention on Protecting the Human Rights of Older Persons (A-70) (2015)
- Mégret, F. (2011). *The human rights of older persons: a growing challenge*. Human rights Law review, 11(1), .
- Mirkin, B., & Weinberger, M. B. (2000). *The demography of population ageing*: Citeseer.
- Mitonga, H. K., & Shilunga, A. P. K. (2021). International health care systems: Models, components, and goals. In *Handbook of Global Health* (pp. 1369-1387): Springer.
- Office of the High Commissioner for Human Rights. FactSheetNo.21/Rev. 1: The Right to Adequate Housing .(2009).
- Report of the World Assembly on Aging, Vienna, 26 July-6 August 1982, UNSalesNo.E.82.1.16. (1982).
- Report of the Second World Assembly on Ageing, 1-43, UN Doc. A/CONF.1979, UN Sales No. E.02.IV.4, (2002)
- Report of the UN *High Commissioner for Human Rights on Human Rights Situation of Older Persons* (E/2012/51),
- Report of the Independent Expert on the Enjoyment of All Human Rights by Older Persons: Older persons and the right to adequate housing, A/77/239 (July 19, 2022)
- Rodríguez-Pinzón, D. (2016). *Inter-American convention on protecting the human rights of older persons*. International Legal Materials, 55(5), 985-1006.
- Spanier, B., & Doron, I. I. (2018). *The European Social Charter and the rights of older persons*. In *Ageing, Ageism and the Law* (pp. 146-173): Edward Elgar Publishing.
- UNCHS(Habitat). (1999). “*Guidelines on practical aspects in the realisation of the human right to adequate housing*. including the formulation of the United Nations Housing Rights Programme ,Progress report of the Executive Director to the seventeenth session of the Commission on Human Settlements (HS/C/17/INF/6),Nairobi,paragraph30.availableon-line at: http://www.unhabitat.org/programmes/housingrights/Other_UNHRP_documents.asp .
- Work, A. P. (2010). *European charter of the rights and responsibilities of older people in need of long-term care and assistance*. AGE General Assembly, Brussels. Available at:http://www.age-platform.eu/images/stories/22204_AGE_charte_europeenne_EN_v4.pdf (accessed 20 January (2011) .
- World Bank (2000), *World Development Report, Washington, Table 1.1*
- World Health Organization. (2015). *World report on ageing and health*.
- World Health Organization. (2018). *WHO housing and health guidelines: Recommendations to Promote Healthy Housing for a Sustainable and Equitable Future*. World Health Organization, November, 23.